

Залучення іноземної технічної допомоги в СРСР: труднощі в роботі підприємців (кінець 1920–х – початок 1930–х рр.)

Досліджено типи договорів про іноземну технічну допомогу, а також труднощі в роботі іноземних підприємців у СРСР наприкінці 1920–х – на початку 1930–х років.

Ключові слова: *договір, іноземна технічна допомога, дострокове розірвання договору, ідеологічний тиск.*

Нова економічна політика у СРСР, впроваджена більшовиками у важкі часи розрухи країни після Першої Світової та громадянської війн, – одна з актуальних історичних проблем. Досвід подолання кризових явищ в економіці та соціальній сфері є важливим для сучасників. Одним зі шляхів боротьби із розрухою народного господарства, а також одночасно вирішення зовнішньополітичних проблем правляча більшовицька партія обрала залучення іноземного капіталу, знань, досягнень науки та техніки. У цей час (20–ті – початок 30–тих років ХХ ст.) у СРСР з'явилась та набула поширення практика укладання договорів про технічну допомогу. Такі угоди передбачали купівлю радянською стороною обладнання, креслень, прогресивних технічних розробок і досягнень, оплату консультацій іноземних спеціалістів з метою прискорення індустріалізації.

Мета даної статті – вивчити типи договорів про технічну допомогу між радянськими господарськими органами та іноземними фірмами, умови, обставини, труднощі в роботі останніх на території СРСР.

Серед дослідників, яких цікавила проблема залучення іноземного досвіду та техніки у справу відбудови народного господарства та прискорення індустріалізації у СРСР, можна відзначити В.Бутковського [1], М.Іоельсона [2], очевидців подій 20 – початку 30–х років ХХ ст., І.Бріна [3], В.Левіна [4], О.Юфереву [5], істориків кінця 50–х – початку 70–х років, О.Мозохіна [6], Б.Шпотова [7], наших сучасників.

У сучасних умовах поняття «технічна допомога» включає різноманітні семінари, інструктажі, заходи з метою підвищення кваліфікації, навчання, освоєння нових методів та прийомів роботи. Вона може надаватись як вітчизняними, так й іноземними консультантами. В Україні така практика регулюється рядом законопроектів. Чільне місце серед них займає Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 року «Про створення єдиної системи залучення, використання і моніторингу міжнародної технічної допомоги», останні зміни до якої були внесені Постановою від 4 липня 2012 року [8].

Договори про технічну допомогу у звітах Головного Концесійного комітету до 1925/26 господарського року не виділялись із загальної кількості укладених з іноземними фірмами концесійних угод [9,с.47;10,с.96], але відрізнялись від них своєю сутністю, характером обов'язків, які брали на себе іноземні підприємці. Вперше думку про те, що технічну допомогу не можна віднести до концесій та до форм державного капіталізму, висловив дослідник В.Левін [4,с.28]. Продовжуючи думки свого попередника І.Бріна, який підкреслив специфіку договорів про технічну допомогу [3, с. 154], він вказував, що ці угоди не були вилученням із радянського законодавства на відміну від концесій, що вони укладались на більш короткі строки, що іноземні підприємці за технічну допомогу отримували гроші, отже, вивозили капітал, а не ввозили, не користувались радянською власністю, як це передбачалось концесійними договорами [4,с.29;11,с.162,Прим.]. Дослідник 70–х років ХХ ст. А.Коссой виступив із критикою поглядів В.Левіна. Він підкреслював, що такі відмінності є зовнішніми, а договори про технічну допомогу разом із концесіями являли собою форму державного капіталізму в умовах диктатури пролетаріату, основна ознака якого – використання капіталізму під контролем держави [11,с.162,Прим.]. При цьому А.Коссой спирався на теорію

В.Леніна. Аналізуючи точки зору обох дослідників, варто зауважити, що різниця між концесіями та договорами про технічну допомогу очевидна [10,с.96].

Договори про технічну допомогу укладались між окремими радянськими заводами, фабриками, трестами, установами чи організаціями з відомими великими іноземними компаніями, оформлювались через Головний Концесійний комітет (ГКК) [4,с.29], обов'язково затверджувались через Раду Народних Комісарів СРСР [12;10,с.97]. В залежності від того, яка радянська організація підписувала договори про технічну допомогу з іноземними фірмами, можна умовно поділити ці угоди на чотири групи:

1. Договори, які укладались вищими господарськими органами країни. ВРНГ СРСР підписав угоду з американською компанією «Фрайн» у 1927 р. на 5 років про допомогу в проектуванні, будівництві та устаткуванні металургійних заводів [5,с.93].

2. Договори, укладені радянськими трестами, наприклад, між Державним об'єднанням машинобудівних заводів (ДОМЗ) та фірмою «Тегель Боранг» (1926 р., на 6 років) про допомогу у виготовленні холодильних машин [1,с.81].

3. Договори, що укладались окремими радянськими підприємствами. Такою була угода між ленінградським державним заводом «Ілліч» та німецькою фірмою «Ферейнікте» про підготовку проекту нового підприємства з виготовлення шліфувальних матеріалів [13].

4. Договори, укладені радянськими проектно–конструкторськими організаціями. Наприклад, Товариство раціоналізації виробництва тяжкої промисловості у травні 1926 р. підписало угоду з німецьким союзом машинобудівних заводів «Фаудеваг» про розробку проектів реконструкції діючих у СРСР підприємств [14,с.153].

Ця типологія є умовною, бо процес укладання договорів про технічну допомогу був централізованим, усі його етапи контролювались та затверджувались вищими органами влади країни – ГКК та РНК СРСР.

Перше місце по кількості укладених договорів про технічну допомогу займала Німеччина [7,с.120]. Науково–технічні зв'язки СРСР з цією країною були широкими та різноманітними. Окрім укладання договорів про технічну допомогу, вони протягом 20–х рр. ХХ ст. включали в себе відкриття виставки зарубіжної передової техніки у СРСР, експертизи проектів будівництва радянських заводів німецькими спеціалістами, роботу Берлінського Бюро іноземної науки і техніки та радянсько–німецького товариства «Культура і техніка» [7,с.154]. Друге місце по кількості укладених угод про технічне сприяння займали американські компанії [7,с.120].

Строки договорів про технічну допомогу коливались від 3 до 10 років в залежності від об'єму та специфіки запланованих робіт. Наприклад, на 3 роки було укладено договір між Товариством раціоналізації виробництва тяжкої промисловості та німецькою фірмою «Фаудеваг» [1,с.80]. На 10 років були підписані договори про між ДОМЗ та німецькою фірмою «Ман» у березні 1925 р., Ленінградським машинобудівним трестом та німецькою фірмою «Зульцер» у квітні 1926 р. [1,с.80].

Робота іноземних спеціалістів, робітників, інженерів на території СРСР сприймалась по–різному. З одного боку, їх допомога, досвід, знання визнавались необхідними в умовах індустріалізації, особливо на самому її початку. Наприклад, робітник ГКК В.Бутковський писав, що концесії – це «капіталістичний нарост на тілі нашого соціалістичного господарства», а договори про технічну допомогу оцінював позитивно, як засіб сприяння індустріалізації [1,с.86]. М.Іоельсон також вважав, що складний (з фінансуванням об'єкту іноземною фірмою) та простий (без фінансування) договори про технічну допомогу були вигідними для СРСР [2,с.46].

З іншого боку, іноземці вважались представниками ворожого капіталістичного табору, їх методи роботи та проекти піддавались критиці. Радянські спеціалісти вважали, що іноземні методи роботи не відповідають місцевим умовам. Так, нижегородські інженери та будівники виступали проти методів американської «Остін компанії» відносно проектування та монтажу будівель автозаводу у своєму місті. Вони намагались змінити проект, зекономити дефіцитні матеріали (сталь, залізобетон), які пропонували американці [7,с.122]. На I Всесоюзній конференції робітників промисловості Г.Орджонікідзе критикував радянських господарників, вказуючи, що досвід та вміння іноземних спеціалістів використовувались нераціонально, їх пропозиції приймались, але не втілювались у життя [15,с.56].

Робота іноземців у СРСР викликала особливий інтерес з боку Об'єднаного державного політичного управління. У записці голови ОДПУ Ф.Дзержинського від 23 грудня 1923 р. зазначалось, що за діяльністю концесіонерів необхідно встановити постійний нагляд [16]. Це означало, що іноземні спеціалісти, яка працювали у радянській країні за умовами договорів про технічну допомогу, теж були об'єктом нагляду. Нерідко спостереження органів державної безпеки закінчувалось звинуваченнями у шпигунстві, судовою справою.

Англійська фірма «Метрополітен Віккерс» працювала у радянській країні з 1925 р. [6,с.284]. За умовами договору фірма надавала Ленмаштресту технічну допомогу у виробництві турбін [11,с.162;14,с.260]. У 1929 р. службовці фірми були заарештовані, звинувачені у шпигунстві, шкідництві, диверсіях. У ході слідства було встановлено, що вони збирали матеріали політичного та економічного характеру, поставляли неякісне обладнання, пропонували хабарі. Переважна більшість службовців фірми були колишніми офіцерами англійської армії, отже, обізнаними в методах розвідки [6,с.285]. Звичайно ж, слідство, початок судової справи негативно вплинуло на стосунки Англії та СРСР. Англійці вимагали зупинити процес [6,с.286]. Але Й.Сталін наполягав на продовженні слідства та винесенні вироку. У квітні 1933 р. в Англії було прийнято закон про заборону радянського імпорту. 18 квітня 1933 р. особи, що проходили у справі «Метрополітен Віккерс», були засуджені до різних строків ув'язнення. Серед них 6 англійців та 12 громадян СРСР [6,с.288]. Трохи пізніше міра покарання була пом'якшена, ув'язнення замінене на висилання за кордони СРСР. Договір про технічну допомогу був анульований [6,с.290].

На всю концесійну політику (звичайно, і на організацію технічної допомоги) впливав характер відносин СРСР з іншими країнами світу. Розторгнення міжнародних договорів, розірвання дипломатичних зв'язків призводили до дострокової ліквідації концесій, угод про іноземне технічне сприяння [17,с.169].

Працювати в умовах постійної критики, тиску, боротьби зі шкідниками іноземні підприємці відмовлялись, припиняли свою роботу в СРСР достроково [7,с.121]. Так сталося з американською фірмою «Брандт». Директор Московського автозаводу І.Лихачов на XVII з'їзді ВКП(б) заявив, що американські спеціалісти поставились до виконання умов договору про технічну допомогу безвідповідально. Після перевірки Московського комітету ВКП(б), яка підтвердила, що іноземна компанія не виконує узяті на себе зобов'язання, Брандт відізвав своїх представників з СРСР (квітень 1930 р.) [15,с. 55]. Таким чином радянський уряд позбавлявся від непотрібних договорів про зарубіжне технічне сприяння.

Отже, процес залучення іноземної технічної допомоги у СРСР протягом 1920–х та на початку 1930–х років був централізованим, знаходився під жорстким контролем та постійним наглядом з боку вищих органів влади держави (РНК, ГКК, ОДПУ). Успішність цього процесу залежала від багатьох факторів, в тому числі, від потреб радянської економіки, особливостей міжнародної ситуації, характеру відносин Союзу з тією чи іншою країною світу, ефективності технічного сприяння і т.д. Значний вплив на роботу іноземних підприємців мав ідеологічний фактор (негативне ставлення до них, підозрілість, критика з боку радянських органів та установ, тиск, боротьба зі шкідниками, шпигунами). В таких умовах частина договорів про зарубіжну технічну допомогу була розірвана достроково, в тому числі, за ініціативою самих іноземних підприємців або за причиною відкриття судових справ та звинувачень їх у шпигунстві чи шкідництві.

Список використаних джерел

1. Бутковский В. Иностранные концессии в народном хозяйстве СССР / Владимир Бутковский. – М., Л.: Государственное изд-во, 1928. – 123 с.
2. Иоэльсон М. Путь активизации концессионной работы / М.Иоэльсон // Экономическое обозрение. – 1928. – №10. – С.42–52.
3. Брин И.Д. Государственный капитализм в СССР в переходный период от капитализма к социализму / И.Д. Брин. – Иркутск: Иркутское книжное изд-во, 1959. – 182 с.
4. Левин В.Я. Социально-экономические уклады в СССР в период перехода от капитализма к социализму / В.Я. Левин. – М.: Экономика, 1967. – 166 с.

5. Юферева Е.В. Ленинское учение о госкапитализме в переходный период к социализму / Е.В. Юферева. – М.: Экономика, 1969. – 223 с.
6. Мозохин О. ВЧК–ОГПУ: карающий меч диктатуры пролетариата / О.Мозохин. – М.: Изд-во «Яуза», изд-во «ЭКСМО», 2004. – 444 с.
7. Шпотов Б. Политика использования западных технологий как фактор создания крупной индустрии в СССР / Б.Шпотов // Проблемы теории и практики управления. – 2003. – №4. – С.118–122.
8. Про внесення змін до порядку залучення, використання і моніторингу міжнародної технічної допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 липня 2012 року №623 // Офіційний вісник України. – Офіц. вид. – 2012. – 20 липня (№52). – ст. 2088. – (Періодичне видання Міністерства юстиції України).
9. Митюшкин С.С. Документы об иностранных концессиях в СССР / С.С. Митюшкин // Советские архивы. – 1969. – №2. – С.44–54.
10. Яковенко Ю.Л. Іноземна технічна допомога у СРСР (1920–ті – початок 1930–х рр.): сутність та значення / Ю.Л. Яковенко // Гілея: науковий вісник. – Вип. 55 (№12). – К., 2011. – С.96–101.
11. Коссой А.И. Государственный капитализм в условиях строительства социализма / А.И. Коссой. – М.: Наука, 1975. – 305 с.
12. Иностранная техническая помощь // Экономическая жизнь. – 1928. – 23 февраля (№46). – С.3.
13. Новый договор об иностранной технической помощи // Экономическая жизнь. – 1928. – 26 февраля (№49). – С.4.
14. Шишкин В.А. Цена признания: СССР и страны Запада в поисках компромисса (1924–1929гг.) / В.А. Шишкин – Санкт–Петербург: Наука, 1991. – 437 с.
15. Касьяненко В.И. Из истории концессионной политики советского государства / В.И. Касьяненко, Л.Ф. Морозов, Л.К. Шкаренков // История СССР. – 1959. – №4. – С.33–59.
16. Записка Ф.Э. Дзержинского В.Р. Менжинскому о необходимости наблюдения и помощи концессионерам со стороны ОГПУ // Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы / [под ред. С.С. Хромова]. – Часть II. – М.: Изд-во ИРИ РАН, 1999. – С.202.
17. Яковенко Ю.Л. Концесійна політика радянської держави у 20–ті рр. ХХ ст.: дис. ... кан. істор. наук: 07.00.02 / Яковенко Юлія Леонідівна. – Харків, 2007. – 223 с.

Яковенко Ю.Л. Привлечение иностранной технической помощи в СССР: трудности в работе предпринимателей (конец 1920–х – начало 1930–х гг.)

Исследованы типы договоров о зарубежной технической помощи, а также трудности в работе иностранных предпринимателей в СССР в конце 1920–х – начале 1930–х годов.

Ключевые слова: договор, иностранная техническая помощь, досрочное расторжение договора, идеологическое давление.

Yakovenko, J.L. The involvement of foreign technical help in USSR: difficulties in entrepreneurs' work (the end of 1920s – the beginning of 1930s)

The types of treaties concerning foreign technical help were investigated, the difficulties in entrepreneurs' work were analysed.

Key words: treaty, foreign technical help, anticipatory repudiation, ideological pressure.